

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинський К. Яр Славутич. Літературний портрет /К. Волинський. – К. : Дніпро, 1994. – 230 с.
2. Домаранський О. Нашого цвіту по цілому світу / О. Домаранський. – Кіровоград : КДПІ ім. В. Винниченка, 1994. – С.45-62.
3. Запорізький збірник. – К. : Дніпро, 1998. – 224 с.
4. Колісник С. Яр Славутич : крізь дев'ять кіл до абсолюту / С. Колісник // Педагогічний вісник. – 2007. – № 4. – С.88-100.
5. Корінь Т. Національні мотиви у збірці “Співає колос Яра Славутича / Т. Корінь // Яр Славутич. Співає колос : Поезії / [післямова Т. Корінь]. – Кіровоград : Степ; Едмонтон : Славута, 1997. – С. 75-94.
6. Назаренко Т. “Правди потужний спалах” : Творчість Яра Славутича / Т. Назаренко. – К. : Бібліотека українця, 1994. – 168 с.
7. Поетика Яра Славутича. – К. : Дніпро, 1999. – 196 с.
8. Січеславський збірник. – К. : Дніпро, 1999. – 240 с.
9. Славутич Яр. Твори. Том перший / Яр Славутич. – К. : Дніпро; Едмонтон : Славута, 1998. – 469 с.
10. Славутич Яр. Твори. Том другий / Яр Славутич. – К. : Дніпро; Едмонтон : Славута, 1998. – 331 с.
11. Славутич Яр. Твори. Том п'ятий / Яр Славутич. – К. : Дніпро; Едмонтон : Славута, 1998. – 352 с.
12. Сологуб Н. Мовний портрет Яра Славутича / Н. Сологуб. – Вінніпег : УВАН, 1999. – С. 38-40.
13. Сорока П. Поетичний світ Яра Славутича / П. Сорока. – Тернопіль : Лілея, 1995. – 176 с.
14. Сорока П. “Моя доба” Яра Славутича / П. Сорока. – Тернопіль : Тернопільський університет, 1997. – 103 с.
15. Херсонський збірник. – К. : Дніпро, 1998. – 208 с.
16. Чаплін О. Перебування останнього запорізького отамана Петра Калнишевського у Соловецькому монастирі / О. Чаплін // Благовіст, 2007. – № 3 (35). – С. 2-3.
17. Череватенко Л. “...в нелегкім триванні тримати порох чистим і сухим!” / Л. Череватенко // Славутич Яр. Твори: у 2 т. Т. 2. – К. : Дніпро, 1994. – 361 с.

УДК 821.161.2:82.311.6 „18 /19”

ТИПИ ЖІНОК-МАТЕРІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ-ХХ ст.

Яценко О. О., здобувач

Запорізький національний університет

У статті розглядається художній образ матері згідно з теорією К.-Г. Юнга про архетип Великої Матері. На матеріалі творів української літератури про козаччину кін. ХІХ-ХХ ст. виокремлено найбільш поширені типи образу матері.

Ключові слова: архетип, образ, портрет, символ, тип, характер, художня деталь.

Яценко Е. А. ТИПЫ ЖЕНЩИН-МАТЕРЕЙ ЭПОХИ КАЗАЧЕСТВА В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ кон. ХІХ-ХХ вв. / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматривается художественный образ матери согласно теории К.-Г. Юнга об архетипе Великой Матери. На материале произведений украинской литературы про казачество кон. ХІХ-ХХ вв. выделены наиболее распространенные типы образа матери.

Ключевые слова: архетип, образ, портрет, символ, тип, характер, художественная деталь.

Yasenko O. O. TYPES OF WOMEN-MOTHERS AT THE TIME OF COSSACKS IN THE UKRAINIAN LITERATURE XIX-XX CENTURIES / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article examines the artistic image of the mother according to the theory of Carl Jung archetype of the Great Mother. On the basis of works of Ukrainian literature about cossacks XIX-XX centuries singled out the most common types of image of the mother.

Key words: archetype, image, portrait, symbol, type, character, artistic detail.

Жіночі образи репрезентують певну світоглядну та естетичну систему. Їхня типологія варіюється залежно від уявлення про жінку як про істоту трансцендентну, дотичну до глибинних таємниць буття, традиційно відштовхуючись від усталеного стереотипу “жінка-мати”, “берегиня сім’ї та роду”.

Образ жінки-матері першочергово постає при аналізі жіночих характерів у літературі. Зовнішній красі цих жінок відповідає висока краса духовна. При згадці про образ матері первинно в уяві виникає асоціація з берегинею, захисницею, осередком любові, турботи, мудрості, милосердя. Саме такий образ “одвічно існує у свідомості людства і передається з роду в рід впродовж тисячоліть, відтворюючись у всіх сферах культури”, тому маємо підстави говорити про архетип матері в художній літературі [6, с. 64].

К.-Г. Юнг у своїй концепції “архетипу” розвив ідею прообразів. Учений приписує архетипам велику стійкість та силу, адже вони ґрунтуються на давніх уявленнях. К.-Г. Юнг виділяє два жіночі архетипи: Великої Матері та Аніми [10]. Архетип Великої Матері є одним із найбільш давніх образів міфологічної свідомості. Він формувався насамперед як архетип Праматері і символізував зародження життя. Вплив такого архетипу простежується протягом усієї історії культури, відображаючись у вербальних творах (міфах, легендах, піснях, замовляннях), обрядах, символах, на рівні підсвідомості в снах і фантазіях, у творчому доробку письменників. Унаслідок широти значень, які охоплює архетип Великої Матері, він має надзвичайно широкий діапазон вияву – від найрізноманітніших образів жінок та богинь до образів, що символізують порятунок, захист та джерело життя (рай, дім, земля, вода, коло тощо). Але цей архетип має також і зворотний бік, оскільки джерело життя є також і джерелом смерті. Тобто всі символи, які співвідносяться з архетипом Великої Матері, можуть виступати і в позитивному значенні – материнська турбота, мудрість, інтуїтивне знання, джерело життя, усе яскраве, світле, затишне, так і в негативному – спокуса, смерть, фатум, безодня, усе таємне, темне і жахливе.

Е. Нойманн, розробляючи теорію архетипів К.-Г. Юнга, вважав, що “архетип Великої Матері є вирішальним у формуванні свідомості окремого індивіда, і цілої культурної спільноти” [за 4, с. 2]. Н. Лебединцева наголошувала, що “саме цей архетип відігравав значну роль у формуванні української культурної свідомості й продовжує впливати на неї сьогодні” [4, с. 2].

Аналізуючи культурний досвід українців, ми констатуємо перевагу жіночого начала над чоловічим. Трактатування образу матері до наших часів донесли численні літературні твори. Риси, що характеризують жіночі образи в давньоруській літературі, – це співчуття вдови та матері, що втратила сина, привабливість жінки, відданість справі рідних, ніжність матері та дружини, вірність.

З огляду на те, що К.-Г. Юнг назвав архетипом Великої Матері збірний образ колективного підсвідомого, до складу цього психічного феномену входять також поняття рідної землі, нації [10]. Маючи велику етнокультурну традицію, архетип Великої Матері всебічно трансформується в письменницькому осмисленні не одного покоління українських авторів, адже саме цей архетип є визначальним у пам’яті українців.

В українській літературі досить часто через жіночі образи письменники відтворювали образ України: образ жінки-матері є уособленням образу рідної землі. Міф про жінку-Україну, створений ще за часів Руїни, ідентифікується з мотивом України-жертви. Найбільш яскраво це простежується у творах письменників, що перебували за межами Батьківщини. Як зазначала Н. Лебединцева, “у космогонічній моделі світу мати перебуває в центрі кола життя, тому не дивно, що найважливішим репрезентантом материнського архетипу виступає образ землі-годувальниці, яка є джерелом життя, сили і творчої наснаги” [4, с. 8].

Окрім того, завдяки всеохопності архетипу Великої Матері, як його вагому складову розглядають ідеалізований образ нації, що є втіленням світового духу, вищої ідеї. О. Кривоший зауважував, що “в системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-Мати, Січ-Мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали не тільки ідеальну матір-заступницю, але й поклоніння жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною заступницею” [2, с. 35].

Науковцями неодноразово розглядався образ матері в українській літературі, ґрунтовне дисертаційне дослідження Н. Лебединцевої висвітлює архетип Великої Матері у творчості поетів кінця ХХ ст. Однак варіації образу матері у творах про козаччину кінця ХІХ-ХХ ст. не були ще предметом спеціального дослідження, окрім того, тема козацтва після прийняття незалежності не втратила своєї актуальності, бо саме в добі Козаччини історики шукають підґрунтя нашої незалежності, зародження волелюбства, національної свідомості. Жінка споконвіку була тією, що оберігає і передає найдорожче в спадок дітям, онукам, саме жіноцтву ми завдячуємо збереженню національної ідентичності впродовж трьохсотліть московського гніту, асиміляції, радянської денационалістичної політики. Зацікавлення феміністичними студіями в українському літературознавстві зумовлює актуальність переосмислення інтерпретацій жіночих образів доби Козаччини у вітчизняній літературі кін. ХІХ-ХХ ст.

Феномен жінки-матері, охоронниці миру й моральних устоїв, досить чітко змальований письменниками в художніх образах Марії Магдалени Мазепи, Ганни Сомківни, матерів Марусі Богуславки, Мальви, Марусі

Чурай, Олени Зависної тощо. Ці жінки поєднують у собі всі якості берегині, захисниці роду і в першу чергу власних дітей, тому такі образи пропонуємо об'єднати в тип *“мати-берегиня”*. Представниці цього типу, окрім всеосяжної материнської любові, наділені ще й мудрістю, вони є порадилицями, наставницями для своїх дітей. К.-Г. Юнг говорив про магічний авторитет усього, що стосується жінки, її мудрість і духовна велич, на його думку, знаходяться за межами розуміння, бо вони є неосяжними [10].

Образ Марії Магдалени Мазепи, поданий Б. Лепким у трилогії *“Мазепа”*, цілком відповідає тій магічності, про яку писав К.-Г. Юнг. Дослідниця життя Марії Магдалени З. Хижняк називає її *“дорадницею і хранителькою гетьмана”* [8, с. 52]. За даними шведського комісара Сольдана, який був на еміграції біля гетьмана, в останні години життя І. Мазепа в мареннях кликав саме матір [8, с. 52]. Якою ж була ця жінка, що змогла дати Україні одного з найвеличніших гетьманів, який обговорював з нею державні справи, цінував її поради і навіть після її смерті потребував материнської підтримки?

Таємничості цьому жіночому образу додає контраст, використаний письменником при художньому змалюванні матері гетьмана І. Мазепи: *“...хоч так ветха деньми, але пряма, і хоч черниця, та все ще ніби горда... Колись гарне, тепер уже тільки поважне обличчя, видимо хотіло робитися лагідним і добрячим. Але тільки очі ніби всіміхнулися легко, уста ж осталися, якими звичайно були, ніби вони і зроду сміялися не вміли...”* [5, с. 57]. В образі жінки, що була ігуменею Печерського Вознесеньського монастиря, поєднано шляхетську гордість, чернече смирення, материнську любов.

Важливою портретною деталлю є опис руки, яку Марія Магдалена простягла сину для поцілунку: *“...худа, тонка, маленька і зимна рука, як у вмерлої”* [5, с. 57]. Вигляд рук дає можливість судити про спосіб життя людини. Традиційно вважається, що сила рукостискання прямопропорційна внутрішній силі людини. Цей опис є вказівкою на фізичну слабкість жінки і натяком на її приреченість, неминучу смерть, але тим не менш героїня має досі сильний, незламний дух, який є опорою для її сина. Зовнішні ознаки слабкості Марії Магдалени контрастно поєднані авторським задумом з внутрішньою силою, духовним багатством і величчю, адже матір І. Мазепи знали як *“відому з розуму та богоугодного життя ігуменю”* [5, с. 56]. Духовний спокій, життєва мудрість приналежали до неї багатьох вірян, які приходили за благословенням, та найочікуванішим гостем для ігумені був син, адже *“у важких хвиликах, коли не міг втихомирити своєї розбурханої душі, гетьман ішов до своєї матері...”* [5, с. 54]

Образ Марії Магдалени – це уособлення життєвої мудрості, найвищої материнської іпостасі, яка поєднувала в собі не лише любов, доброту, але й *“була для гетьмана найвірнішим другом, сповідницею його щораз нових намірів і планів, учителькою і наставницею. Ніхто не знав того, що вона, і нікого не слухав гетьман так покійно, як своєї доброї і мудрої матері”* [5, с. 54].

У художніх образів жінок типу *“мати-берегиня”* чільне місце займає національна складова. Кінець XIX ст. ознаменувався в українській літературі створенням ряду героїнь, які є носіями національної ідеї (жіночі образи М. Старицького, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького). Уперше письменники приділили належну увагу висвітленню ролі жіноцтва у формуванні національної свідомості. Адже саме жінка є відповідальною за збереження ментальних ознак нації, у цьому її високе призначення й велика відповідальність, бо вона – мати й має виховувати свідомих українців.

У художній літературі XX ст. поряд з поширеним образом жінки радянської доби, непримітної, без явних національних ознак і життєвої позиції, зануреної в домашній побут, образ жінки-матері в історичних творах про козаччину продовжує виступати носієм української ідеї та духовності. Таких героїнь знаходимо у творчості Б. Лепкого, Л. Костенко, Р. Іванчука та ін.

Калита В. зауважував, *“жінка-носій національної ідеї, звісно, містить в собі елементи українськості, проте вона поставлена на передову боротьби за визволення України на рівні з чоловіками, тому жіночність її дедалі більше затирається”* [1]. Дійсно, аналізовані образи матерів є уособленням ментальних ознак, моральних чеснот, що передаються дітям у спадок. У першу чергу представниці типу *“мати-берегиня”* – взірці для наслідування дітьми, у другу – підтримка для чоловіка, його домашній спокій і затишок, а жіноча сутність у творенні цих образів відсутня, бо вони виконують іншу місію. Жінка-мати не має статі, її звабливість, сексуальність нівелюється письменниками, оскільки акцент робиться на її основному призначенні – материнстві. Чеснотами таких героїнь дослідник вважає те, що *“вони в душі вільні, незаангажовані, з почуттям власної гідності. <...> на них, морально стійких, люблячих, ніжних, чесних, потрібно рівнятися нашій прекрасній половині, щоб показати всьому світові та наступним поколінням, що таке українська жінка”* [1].

Амбівалентність Великої Богині, що є прообразом архетипу Великої Матері, зумовлює наявність у цьому образі-символі й негативного значення: злого, жадливого, відьомського. Унаслідок цього К.-Г. Юнг виокремив опозицію матері, яка любить, і матері, яка лякає, викликає страх, яку бояться [10]. У філософії санх'ї архетип матері поєднує три гуни: блаженство, пристрасть і пасивність (невігластво, деградація), їм

відповідають три аспекти матері – її здатність оберігати і любити, її надмірна емоційність і її потойбічна зла сутність [10].

Вияв першої гуни характерний для типу “*матері-берегині*”, надмірний прояв другої гуни зумовлює, на думку К.-Г. Юнга, гіпертрофію материнського. У таких матерів надмірна турбота про дітей зумовлює відсутність власного життя, особистість таких жінок розчиняється в житті дітей. К.-Г. Юнг вважав, що це відбувається внаслідок того, що підсвідомо такі матері ідентифікують свою особистість з особистістю своєї дитини [10]. Психолог акцентував, чим менше в матері власного життя, тим більше вона прагне керувати життям дитини, наслідком цього стає зруйноване приватне життя дитини [10].

В українській літературі демонструють що закономірність образи матері Гриця Бобренка (“Маруся Чурай” Л. Костенко), Лукаша (“Лісова пісня” Лесі Українки). Ці жінки, маючи власне бачення майбутнього своїх синів, власне розуміння їхнього щастя, зруйнували їхню долю, таким чином, матері стали руйнівною силою в житті рідних дітей. Основна причина цього в обмеженому світогляді цих жінок: для них матеріальні блага, достаток – це основна складова щасливого життя, у той час, як їхні сини прагнули духовної рівності, адже, як казала Маруся Чурай: “Нерівність душ – це гірше, ніж майна” [3, с. 101]. Однак відстояти свій вибір парубки не змогли, виявилися нестійкими у своїх бажаннях, і врешті піддалися вмовлянням матерів. Простежується ідея, що в жінки з обмеженим світоглядом і прагненням лише матеріальної наживи, не може бути сина зі стійкими переконаннями, моральними чеснотами, у нього також мають бути суттєві вади. Хоч Мавка щиро просила Лукаша: “...не зневажай душі своєї цвіту” [7, с. 414], вона змушена була визнати: “...не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись” [7, с. 415]. Фатальним є вплив таких матерів на дітей під час виховання, якими б не були задатки дитини, неправильне виховання унеможливило розвиток цілісної особистості, здатної самостійно приймати рішення, відстоювати їх, самовдосконалюватись. З огляду на руйнівний вплив матерів на долю своїх дітей пропонуємо згрупувати такі образи жінок у тип “*мати-кривдниця*”.

Відьомський прояв Великої Богині, а, отже, і потойбічна складова архетипу Великої Матері зумовлює наявність у палітрі художніх образів жінок таких, що суперечать ustalеним поглядам на материнство і роль матері в суспільстві. Зустрічаються літературні характери, які біологічно будучи матерями, стають ворогами для своїх дітей, замість любові до дітей відчувають ненависть, заздрість. Часом ці почуття настільки гіперболізовані авторами, що зображення матерів набуває відьомської характеристики, тому пропонуємо об’єднати такі художні образи в тип “*мати-відьма*”. В українській літературі образ матері зазначеного типу вперше зустрічаємо у творчості Т. Шевченка (“Утоплена”): це “люта мати”, яка “од злості зубами скрегоче”, “знущається, лає, проклинає” свою дитину, називає її “погань розхристана, байстя не обує”, а все через ревності до молодості і вроди доньки [9, с. 129-130]. Мати з Шевченкового твору раптово усвідомлює власну старість, втрату колишньої краси, а донька, вродлива і юна, нагадує про колишню молодість. Тому образу, гнів, які жінка мала б відчувати до себе, адже через свою легковажність змарнувала літа, вона спрямовує на доньку. Ще одним проявом відьомства Шевченкового образу матері є підсвідоме переконання, що замордувавши доньку, вдасться повернути собі втрачену вроду (міф про відьом, які повертають молодість, вбиваючи молодих дівчат, або випиваючи їхню кров). Врешті ненависть цілком заволоділа жінкою, її відьомське ество трансформує її зовнішність: “од злості німіє; то жовтіє, то синіє; розхристана, боса, з роту піна; мов скажена, рве на собі коси” [9, с. 130]. Гіперболізований вияв материнської злоби, ненависті виявляються в спробі отруїти доньку, а згодом апогеем прояву відьомської суті матері стає вбивство Ганнусі.

У жінок, які належать до типу “*мати-відьма*”, цілком відсутні материнські почуття. Традиційно такий тип матері проявляється в ставленні до доньки, яка є конкуренткою, у чомусь переходить матері дорогу, заважає їй виявити власні амбіції. Це простежується на прикладі образу Любові Федорівни Кочубей (“Мотря” Б. Лепкого), яка заздрила доньці. Мотрона Кочубей, отримавши пропозицію руки і серця від гетьмана І. Мазепи, могла б стати гетьманшею Козацької держави, а про цей статус мріяла Кочубеїха і “аж підсакувала зі злоби”, коли думала, що донька може їй завадити [5, с. 252]. Через це мати люто зненавиділа доньку, принижувала її, біла, хотіла заслати до монастиря. За допомогою мовного портрета Любові Федорівни, Б. Лепкому вдасться відтворити її відьомську сутність: вона не сказала, а “ревнула”, “засичала”, “піною метала”, доньку називає “чортицею”, “дівкою недоброю”, “облудницею”, “повією”. Письменник вказує на важливу художню деталь у характеристиці материнських якостей Любові Федорівни при описі провідів Мотрі в монастир. Коли дівчина поцілувала ікону, якою мати благословляла її, і мамину руку, “і одна, і друга були зимні як лід” [5, с. 260]. Материнські руки традиційно асоціюються з теплом і ніжністю, бо саме руками мама пригортає своє дитя, голубить його. Вказівка на крижаний холод материних рук говорить про атрофію материнських почуттів, холодним, як лід, є ставлення Любові Федорівни до Мотрі. Письменник використовує гіперболізований епітет “безконечна злість”, щоб відтворити хижість образу Кочубеїхи [5, с. 312]; використовує ідіоми “в ній десять чортів сидить, а на дванадцятьох ще місця досить” [5, с. 41]; “це жінка – сім миль з-поза пекла” [5, с. 350]. Врешті в самому творі її порівнюють з відьмою: “У боротьбі між зимою й літом Любов Хведорівна являлася казковою бабою-ягою, злющою, що сонце рада би

решетом накрити” [5, с. 350]. Прикметним є те, що образи жінок цього типу не знають каяття, вони до останнього діють згідно зі своєю злою природою.

Отже, в українській літературі образ жінки-матері є трансцендентальним. З огляду на представлені жіночі характери в художніх творах про козаччину, різність їхніх світоглядних позицій, ставлення до дітей вважаємо цілком вмотивованим виокремити *туди* “*матері-берегині*”, “*матері-кривдниці*”, “*матері-відьми*”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калита В. Деформація жіночого образу в українській літературі [Електронний ресурс] / Василь Калита. – Режим доступу: <http://ualit.org/?p=6225>
2. Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки / Олександр Петрович Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 1998. – 68 с.
3. Костенко Л. Маруся Чурай / Ліна Костенко / Ліна Костенко: навч. посіб.-хрестоматія / Упор. Григорій Ключек. – Кіровоград: Степова Еллада, 1999. – С. 65-197.
4. Лебединцева Н. Українська поетична свідомість кінця ХХ ст.: трансформація архетипу Великої Матері: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.01 [Електронний ресурс] / Наталія Михайлівна Лебединцева. – К.: НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка., 2003. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/31512.html>
5. Лепкий Б. Мотря / Богдан Лепкий. – Донецьк: ТОВ “ВКФ “БАО”, 2012. – 480 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 725 с.
7. Українка Леся. Поеми і драми / Леся Українка. – К.: Мистецтво, 1980. – С. 365-456.
8. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
9. Шевченко Т. Кобзар. / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Рад. школа, 1983. – 608 с.
10. Юнг К. Психологические аспекты архетипа матери [Електронний ресурс] / Карл-Гюстав Юнг. – Режим доступу: <http://www.fidel-kastro.ru/psihology/jung/j014.htm>